

İSLAM DİNİ oğlu VƏLİYEV
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti

"HEKAYƏTİ-PADIŞAHİ-NİZAM" MƏSNƏVİSİNİN FONETİK VƏ LEKSİK SƏCİYYƏSİ

Orta əsrlərdəki qələmə alınmış "Hekayəti-padişahi-Nizam" məsnəvisi Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü və ilkin inkişafı dövrünün dil mənzərəsini öyrənmək üçün qiymətli qaynaqdır. Dilin müxtəlif bölmələrinin - Azərbaycan ədəbi dilinin, onun dialekt əsasının, fonetik sisteminin və lüğət tərkibinin, eləcə də qrammatik quruluşunun tədqiqi baxımından bu məsnəvidə kifayət qədər material mövcuddur. Məsnəvinin dilinin hərtərəfli araşdırılması nəticəsində tarixi fonetika, tarixi leksikologiya, ədəbi dilin tarixi və inkişafı, həm də müxtəlif qrammatik kateqoriyalarının sonrakı dövrlərdə dəqiqləşməsi və normalaşması haqqında aydın təsəvvür yaranır.

Son dövrlərdə tədqiqə cəlb olunmamış „Hekayəti-padişahi-Nizam“ adlı məsnəvi məhz öz maraqlı dil xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir və Azərbaycan dilinin tarixi inkişafının tarixi dialektologiyasının tədqiqi üçün qiymətli material verir.

"Hekayəti- padişahi- Nizam" poeməsindəki hadisələrin mərkəzində iki gəncin Nizam ilə Vəfanın həyatı ilə bağlı məsələlər, onların sevgisi, əhdə, ilqara sonsuz sədaqət, bu yolda çəkilən əziyyət, bir-birinə vəfalı olmaları və.s. durur. Sadə və aydın dillə qələmə alınmış bu poema orta əsrlərdə Şərq ədəbiyyatındakı klassik aşiqanə dastanları üçün səciyyəvi olan məsnəvilərin əvvəllərində verilən ənənəvi dibaçədən, əsərin yazılma səbəblərindən, dəbdəbəli ibarələrdən və s. uzaqdır.

Xalq danışığı dili ilə bağlı normaların gözlənilmədiyi bu əlyazmada klassik poeziya janrına xas qeyri-kütləvi ərəb və fars sözlərinin, silsiləvi izafət birləşmələrinin bolluğu hiss olunmur, alınma leksik-semantik baxımdan milli xarakter daşıyır. Xalq danışığı dili elementləri ilə zəngin olan məsnəvi mənzum hekayə xüsusiyyətlərinə uyğun şəkildə qələmə alınmışdır. Hadisələr nağıl-təhkiyyə formasında söylənilir: "Var idi bir padişah, adı Nizam, Əzbər etmişdi „Quran“ı ol təmam." (1) ; "Qaşları yay, kipriyi oxdur anın, Qəməsi çox, gözləri oxdur anın." (78*) və s.

Məlum olduğu kimi, sadəliyi ilə diqqəti çəkən təhkiyyə üsulunda yazılmış əsərdə dərin fəlsəfi fikirlərə, şah misra və beytlərə, demək olar ki, təsadüf olunmur.

Əlyazma nüsxəsi 108 beytdən ibarətdir. Əsər öz poliqrafik və kalligrafik xüsusiyyətlərinə görə XVIII-XIX əsrlərdə üzü köçürülmüş abidələri xatırladır. Lakin müxtəlif dil səviyyələrini təmsil edən spesifik xüsusiyyətlərə əsaslanaraq, bu yazılı abidənin XV əsrə aid olduğunu söyləmək mümkündür. Belə ki, əlyazması dil və üslubca XV əsrdə qələmə alınmış digər yazılı mənbələrlə səsleşir.

„Hekayəti-padişahi-Nizam“ məsnəvisinin dilində Orta əsrlər Azərbaycan yazılı abidələrinin dilinə xas olan bəzi fonetik və leksik -semantik xüsusiyyətlər müşahidə edilsə də əsər bütövlükdə folklor danışığı üslubunda yazılmışdır. Bu yazıda ancaq "Hekayəti-padişahi-Nizam" məsnəvisinin dilində müşahidə olunan fonetik və leksik xüsusiyyətlərdən bəhs olunacaqdır.

I. "Hekayəti-padişahi-Nizam" məsnəvisinin fonetik xüsusiyyətləri:

Məsnəvinin dilində müasir Azərbaycan dilindən fərqli müəyyən fonetik xüsusiyyətlərin olması qanunauyğundur. Hazırkı Azərbaycan dilinin vəziyyətini nəzərə alsaq görərik ki, abidənin dilində nəzərə çarpan fonetik xüsusiyyətlərlə müasir Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik xüsusiyyətləri arasında oxşarlıqla bərabər, bəzi fərqli cəhətlərə rast gəlinir. Mütəxəssislər belə fərqlərin mövcudluğunu erkən anadilli poeziyamızın, eləcə də "Hekayəti-padişahi-Nizam" məsnəvisinin dilinin təşəkkül dövrü ilə bağlılığı kimi qəbul edirlər. Məsnəvidə dövrün fonetik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən bu məsnəvi XV əsr Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasını öyrənmək baxımından əhəmiyyətə malikdir. Dövrün dilində müşahidə olunan fonetik xüsusiyyətlərin müəyyənləşdirilməsi ilə Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi, ayrı-ayrı sözlərin tələffüzü ilə bağlı müsbət nəticələr əldə etmək olur. Belə ki, XV əsrdə yazılmış ilk anadilli abidələrimizdə istər sait, istərsə də samit əvəzlənmələri daha çox maraq doğurur. Bu məsnəvidə XV əsr Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin fonetik sistemi, əlyazmadakı səslərin tarixi inkişaf yolu, habelə fonetik hadisələr və orfoqrafik xüsusiyyətlərin izlənməsi üçün çoxlu dil materialı vardır:

1) Müxtəlif kök və şəkilçi morfemlərdə canlı danışığı dilinə- şivələrimizə məxsus sait və samit əvəzlənmələrinə təsadüf olunur :

a)"ı" saitin "u" saiti ilə əvəzlənməsi: Qız aydur ki, necə yayaq varavuz, Olmıya kim, yolda azub qalavuz.(33); Gördü oğlan bir imarət yapulu, Dört yanı bağdur alabaş qapulu.(12); Bir adam göndərdi bəg ol qaruya, Bir dəxi bizim saruya varuya (84).

b)"i" saitin "ü" saiti ilə əvəzlənməsi: Qız aydur: Ey sevgilü yarım mənüm, Bülbülüm, yüzündə gülzarüm mənüm(61); Nagəhan çiskün ilə dutdi duman, Yol görünməz, qaldı zari-natəvan (9).

c)a>ı ; e>i; ü>i əvəzlənmələri : oxlıyub, durmıyuban, gördi, öldirə, yüzi, didi, virdi və. s Kimsə sataşmış ana, cənnət dimiş (13); Varmış idübən bağa seyran etməyə (23); Olmıya kim, yolda azub qalavuz(33).

Samit əvəzlənmələri: a) **t>s** Həm sənün xatunını issədilər, Bir zəman seyrənə gəlsün dedilər(90); b) **d>t**: Dana dəkin durmıyuban gettilər, Dan atanda bir su üstə yettilər (39). c) **ç>ş** Aşdı gördi div andə yazulu, Div virür can ol kitab ki pozulu(29).

2) Abidənin dilindəki müxtəlif sözlərdə sait və samit düşümü müşahidə olunur: Binayat (<biinayət): Oğlan aydur: vardur atum həm mənüm, Çəkmə gəm ey binayatım həm mənüm (34); Qılıc (<qılinc): Səgirdüb oğlan yügürdü dişğərü, Diyəd mahruya qılıcım al bərü (59); Otumuş (<oturmuş): Gedə-gedə bir sarayə girdilər; Bir igid anda otumuş gördilər (93); Qoxmaz (<qorxmaz): Bir qəra qul var idi adı Rəcəb, Kim anın yüzün görsə qoxmaz əcəb(102).

3) Bəzi milli lüğət vahidləri qədim tələffüz variantlarında işlənmişdir: gög (>göy, səma); dörd; qarabaş (>qaravaş); igit; imdi; öginə (>önünə), səgirtmək (>səyirtmək); yüz (>üz, sima).

Gög= Göğ yüzü açıldı seyrəldi duman,

Gördi bir xoş mürği-zar abi-rəvan (11);

Dört= Dört ağac yol qovmuş idi ol cəvan

Bir ox ilə oxlıyıb yıxdı rəvan(8);

Qarabaş= Mən daxi bir padişah qızıydım

Bu qarabaşın sənin, Mehri adım(22);

İgit= Ol igit durdi ayaq üstə rəvan,

Dedi ki xoş gəldiniz, ey mehriban (94);

İmdi= Qız aydur ki, imdi eşit, ey şəha

Bu yerin yiyəsi bir div əjdaha (21);

Ögünə= Dedi: Hər kimsə ögündən ov çıxar

Qovsun anadəkin anı, ta yıxə (5);

Səgirtmək= Səgirdüb oğlan yügürdü dişğaru,

Diyəd mahruya qılıcım al bərü (59);

Yüz= Durdı vardı, baxdı gördi ol qızı

Kim anın ay mələk bədr olmuş yüzü (81)

4) Bir sıra sözlər Orta əsrlər yazılı abidələrində geniş yayılmış variantda müşahidə olunur: ol (o), andan, anda (onda, orada), bunda (burada), xanda (harada), xansı (hansı), dutdı, munda, muni, qaranqu, yiyə.

Bunda= Sana layiq bunda bir qız vardurur,

Sanasan hüsni anın gülzardurur (77);

Xansı, xanda= Oğlan aydur: Ol div imdi xandadır,

Varayım ardınca xansı yandədur (45);

Qaranqu=Bəg qayıttı dedi: zəngi pəlid,

Bir qaranqu damə sal, eylə kilid (107);

Abidənin dilində „məş`əl" lüğət vahidi "maşal“, "dönmək" məsdəri isə cənub (Təbriz) şivələrinin təsiri ilə „dönmaq“ şəklində yazılmışdır:

Gözləri maşal kimi yanmaqdadur, Div gəzərkən əjdahaya dönmaqdadur (104);

II. "Hekayəti-padişahi-Nizam" məsnəvisinin dilində müşahidə olunan bəzi lüğət vahidləri:

"Hekayəti-padişah-Nizam" məsnəvisinin lüğət tərkibinin araşdırılması da dil tariximizin öyrənilməsi baxımından çox vacibdir. Belə ki, hər hansı bir dilin lüğət tərkibi uzun tarixi inkişaf prosesinin məhsulu kimi, həmin dilin formalaşmağa başladığı dövrdən, o dilin ünsiyyət şəklinə uyğun yaranmışdır.

Məsnəvinin dilindəki leksik və semantik arxaizmlər həm ədəbi dil tarixi, həm də xalq danışiq dili baxımından maraq doğurur. Təbii ki, abidənin dilində müşahidə olunan bəzi arxaik sözlər digər yazılı abidələrdən məlumdur:

Ayıtmaq (demək) – Döndü qız aydır ana, ey nuri-pak,

Ol divi neyçün edər adəm həlak?(32);

Ağac (məsafə ölçüsü) –Dört ağac yol qovmuş idi ol cəvan,

Bir ox ilə oxlıyıb yıxdı rəvan (8);

Alabaş (darvaza) – Gördi oğlan bir imarət yapulu,

Dört yanı bağdur alabaş qapulu (12);

Dan (sübh çağı, sübh, erkən) -Gün var ikən dur bu çayı keçəlim,
Dana dəkin durmıyalı qaçalı (36);
Ətmək (çörək), yan (tərəf)- Qarı aydur ki, düşün bu xanəyə,
Ətməgə varmanız hiç bir yanəyə (69);
Danla (sabah, sabahı)- Vədə qılmışlər ki, danla gedələr,
Durumla getmək yərəğin edələr (79);
İlətmək (aparmaq, yetirmək)- Bir gün ilətdi səmənd ol şəhsuvar,
Dağdan daşdan ötüküb qıldı şıkar(3);
İrmək (çatmaq, yetmək), şimdi (indi) –Sana bir söz söyləyim mən ey qəmə,
Şimdi həm divlərə irdi bu xəbər(63);
Xatun (qadın, xanım) - Həm sənün xatunını issədilər,
Bir zəman seyrənə qəlsün dedilər (90);
Yayaq (piyada)- Qız aydur ki, necə yayaq varəvuz,
Olmıya kim yoldə azub qaləvuz (33);
Yavuq (yaxın)- Durdilər sübh idi yolə düşdilər,
Bir şəhər yavuğına yetişdilər (65);
Eşig (burada: qapı) - Getdilər ol şəhrə bunlər girdilər,
Bir qarının eşigində durdilər (66);
Dışğərü (çöl,bayır) - Səgirdüb oğlan yügürdü dışğərü,
Diyəd məhruyə qılıcım al bərü (59);
Şol (o,bu) - Mehri verdi şol kitabı oğlana,
Necə bir eşq ilə bağrım dağlana (28);
Yapulu (qurulmuş,tikilmiş) - Gördi oğlan bir imarət yapulu,
Dört yanı bağdur alabaş qapulu (12);
Sataşmaq (rast gəlmək) - Kərpicin biri qızıl, biri gümüş,
Kimsə sataşmış ana cənnət dimiş(13);
Qapmaq (aparmaq, götürmək) - Div gəzərkən nəgəhan tapdı bizi,
Alıban qaçdı rəvan qapdı bizi (24);
Bağır (28)- ürək, varmaq (48,49) -getmək, ün (53) – səs səda.

Bunlardan başqa abidənin leksikonunu xususişlədirən spesifik vahidlərə də rast gəlinir. Belə ki „Oğuznamə“ və Q.Bürhanəddinin „Divanı" nda qeydə alınmış "şara" sözü (kənd, şəhər, yaşayış məskəni mənasında)tədqiq olunan əlyazmanın dilində də işlənmişdir: Varmış idük bağa seyrən etməgə, Kim qayıtduq ol şaraya getməgə (23).

"Almaq" feilinin "gətirmək" mənə çalarında işlənməsi də yazılı mənbələrdə çox məhduddur (ancaq „Kitabi Dədə Qorqud“da və Nəsiminin dilində müşahidə olunmuşdur). Bu məsnəvinin dilində „almaz“ sözünün həmin semantik çaları öz ifadəsini tapmışdır: Səgirdüb oğlan yügürdü dışğərü, Diyəd məhruyə qılıcım al bərü (59).

Abidənin dilində müşahidə olunan iki lüğəvi vahid "duruş" (dözüm, səbir mənasında) sözünün fonetik variantı olan "durum" və "qapı" anlayışını bildirən "qapan" sözü də dilimizin lüğət tərkibində gedən tarixi arxaikləşmə prosesi baxımından maraqlı doğurur: Vədə qılmışlər ki, danla gedələr, Durumla getmək yərəğin edələr. (79); Oğlan ol qaru saruyə göz eylədi, Duruban qapanı bağla söylədi (96).

„ Hekayəti-padişahi-Nizam“ məsnəvisinin lüğət tərkibində arxaik ilkin köklər də dilimizin tarixi leksikologiyası üçün əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki işarə və III şəxs əvəzliyinin „an“ variantı, „cadu“ sözünün kökü olan „cad" və "axça“ sözünün kökü „ağ“ belə nümunələrdəndir. Həmin sözləri kontekstdə nəzərdən keçirək: İşı-gücü cad etməkdurur anın, Caduçisi ol idi ol ölkənin (86); Bəg aydur: apar məni ta görəyim, Almaq olsa həm qızıl, ağ verəyim(88);

Göründüyü kimi, "ağ" sözü burada axça (gümüş, gümüş pul) anlayışını ifadə etmişdir.

XV əsrdə qələmə alınmış "Hekayəti-padişahi-Nizam" məsnəvisi anadilli poeziyamızın ilk təşəkkül dövründə canlı xalq danışığı dilinə aid cəhətləri özündə əks etdirən əlyazması kimi xüsusi dəyərə malikdir. Odur ki, Orta əsrlərə aid "Hekayəti-padişahi-Nizam" məsnəvisinin tədqiqi ədəbi-

bədii dilimizin, onun lüğət tərkibinin, eləcə də fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərinin hərtərəfli tədqiqi üçün zəngin materiala malikdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

*Mötərizədəki rəqəmlər "Hekayəti-padişahi-Nizam" məsnəvisinin dilindən seçilmiş beytlərin sıra sayını göstərir.

1. "Hekayəti-padişahi-Nizam" məsnəvisi. Əbülfəz (Rəhimov) Mərdəkaninin şəxsi kitabxanasında qorunan əlyazması

XÜLASƏ

XV əsrdə sadə və aydın dildə qələmə alınmış "Hekayəti-padişahi-Nizam" məsnəvisi 108 beytdən ibarətdir. Yazılı abidənin spesifik xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq onun XV əsrə aid olması qənaətinə gəlinir. Məsnəvidə Orta əsrlər Azərbaycan yazılı abidələrinin dilinə xas bir sıra fonetik və leksik xüsusiyyətlər öz əksini tapmışdır. "Hekayəti-padişahi-Nizam" məsnəvisində həm fonetik, həm də leksik xüsusiyyətlərə aid çoxlu nümunələr toplanıb tədqiqata cəlb olunmuşdur. Beləliklə, məsnəvinin araşdırılması Azərbaycan ədəbi-bədii dili, onun rəngarəng fonetik xüsusiyyətləri, lüğət tərkibi haqqında müəyyən təsəvvür yarada bilər.

Açar sözlər: *XV əsr, "Hekayəti-padişahi-Nizam", məsnəvi, fonetik, leksik xüsusiyyətlər.*